

העברית המשוערכת והשפעת הערבית הבינונית

דברי מבוא

כאשר קו לשוני, שאינו מתועד בעברית הקדומה, צץ ועולה בפרוזה העברית של יהודים דוברי ערבית מימי הביניים, והוא מצוי בערבית הקלאסית, מקובל לראות בו השפעת הערבית הקלאסית. הוא הדין כשתופעה לשונית שולית בעברית הקדומה, נעשית שכיחה בעברית המשוערכת, והיא רגילה אף בערבית הקלאסית. כאן עשוי אמנם הטוען לטעון, שהתופעה הלשונית הנידונה שכיחה מתוך התפתחות פנימית, אך עם זאת סביר להניח, שהשפעת הערבית היא שהביאה לתפוצתו של קו לשוני שולי. גם כאן מקובל להניח, שהערבית הקלאסית היא שהשפיעה ישירות על העברית המשוערכת. אולם הנחה זו מתעלמת מן העובדה המכרעת, שיהודי ימי הביניים דוברי הערבית לא כתבו בערבית הקלאסית,¹ ואף בערבית בתר-קלאסית לא השתמשו אלא לעתים רחוקות. לרוב חיברו את כתביהם בערבית בינונית, אשר נתחלפו בה

1. על פרטים עי' בלאו, הצמיחה, עמ' 63-64 (בייחוד עמ' 63, הע' 5). ואלה הקיצורים הביבליוגרפיים המשמשים במאמר:

בלאו, הצמיחה. = J. Blau, *The Emergence and Linguistic Background of Judeo-Arabic*, Jerusalem 1981².

בלאו, ערבית יהודית = בלאו, דקדוק הערבית היהודי של ימי הביניים, ירושלים, תש"ם.²

בלאו, ערבית נוצרית, = J. Blau, *A Grammar of Christian Arabic*, Louvain, 1966/7.

גוטשטיין = מ' גוטשטיין, תחבירה ומילונה של הלשון העברית שבתחום השפעתה של הערבית, דיסרטציה, ירושלים, תשי"א.

גולדנברג = E. Goldenberg, *Hebrew Language, Medieval*, E.J. vol 16, pp. 1607-1642.

אלמנטים קלאסיים עם יסודות מן הערבית המדוברת שלהם (הניאורבית). נכון אמנם שחלק גדול של הסופרים היהודיים שאפו לכתוב בערבית הקלאסית, ויעידו תיקוני היתר ותיקונים מדומים אחרים, המאפיינים את הערבית היהודית של ימי הביניים. אולם ההשפעות הערביות בעברית המשוערבת אינן בחינת השפעות מתוך תודעה, אלא משקפות חיקוי הערבית שלא בטובת הכותבים. על כן מסתבר שהם הושפעו משפתם הספרותית הטבעית, הרי היא הערבית הבינונית, על היסודות הקלאסיים והניאורביתיים שבה. במידה שהושפעו ע"י הערבית הקלאסית, לא הושפעו ישירות, אלא ספגו בעברית שלהם את היסודות הקלאסיים שבערבית הבינונית שלהם (הרי היא הערבית היהודית).

אפשר לאמת הנחה זו, על ידי שנצביע על השפעות ערביות על העברית המשוערבת, השפעות השונות מן הערבית הקלאסית והמשקפות קוים ניאורביתיים, כפי שהם מתועדים ברובם בערבית הבינונית. ואם השפעות אלו ברובן בחזקת בבואה של הערבית הבינונית הן, הרי אף קווים לשוניים, הוזהים עם הערבית הקלאסית, אינם משקפים השפעה ישירה של הערבית הקלאסית, אלא בבואת הרובד הקלאסי שבערבית הבינונית. אתחיל את דיוני בהבאת שלוש דוגמאות (1-3), שקשה להכריע בהן, אם אמנם השפעת הרובד הניאורבית של הערבית הבינונית לפנינו או שמא זו של הרובד הקלאסי או אולי אין כאן השפעה ערבית בכלל. דיון זה עשוי לחדד את הבנתנו באשר להבחנה בין שני רבדים אלו של הערבית הבינונית. אח"כ אעבור לפרטים, אשר השפעת הרובד הניאורבית בהם ברורה למדי. אביא תופעה אחת מתורת הצורות (4), חמשה קווים תחביריים (5-9) ושלושה (10-12) מתחום אוצר המלים.

א. קווים בעברית המשוערבת, שטיב השפעת הערבית עליהם אינו מחזור:

1. אסתר גולדנברג, במאמרה החשוב על הלשון העברית שבימי הביניים (שנתפרסם בכרך הנספח של האנציקלופדיה יודאיקה, טור 1630), העלתה את ההצעה לראות את היעלם צורות העתיד בסיומת — ון ורחייתן ע"י צורות יו גם על רקע העובדה,

שבמוגרבית המדוברת (הכוללת אף את הערבית הספרדית) נעלמו צורות ון. אולם אין לשכוח, שצורות וון נעשו שוליות כבר בלשון המקרא ונעלמו לחלוטין בלשון חכמים, ועל כן השפעת הערבית המדוברת הייתה לכל היותר שולית, אם הייתה בכלל. עד כמה מסובך העניין ייראה מן העובדה, שרב סעדיה גאון, אולי בהשפעת להגי בבל, שצורות וון שולטות בהם, נוטה להשתמש בסידורו בצורות וון בכל מצב תחבירי, אך בכתב אללגה לא רק הצורות העבריות, אלא אף הערביות מסתיימות בתנועה ארוכה ללא וי.

2. א' גולדנברג (שם, טור 1629) שיערה, כי ההתאם החיצוני בביטויים מעין 'ספקות גדולות' אולי נסתייע בעובדה, שבערבית מקובלת במבנים אלו נקבה יחיד ('שכוך כבירה'), ו'גדולות' בחינת פשרה בין גדולה ל'גדולים. לבאורה נראה יותר, שלפנינו קו שולי, המתועד הן בערבית הקלאסית, הן בערבית הבינונית (עי' י בלאו, ערבית נוצרית, סעיף 185, המביא שם, הע' 46 ספרות נוספת), לוואי-תואר ברבות, המוסב לחפץ ברבים. מאחר שקו זה נמצא גם בערבית הקלאסית ואינו נעדר מן הערבית הבינונית, מסתבר לכאורה לראות בו בעברית המשוערבת השתקפות השפעת הערבית באופן כללי, לאו דווקא של הערבית הקלאסית בלבד ולא של הניאו-ערבית באופן כללי, (אם כי קרוב לוודאי, שמקורו המיידי בערבית הבינונית). בעיקרו של הדבר לפנינו התאם חיצוני, כי בעברית המשוערבת לא יבוא שם תואר ביות אלא אם גם המוגדר (שממין זכר) מסתיים בה, אך מציאות שם תואר ברבות המוסב לחפץ ברבים בערבית בכלל, אם כי באופן שולי, הייתה בחינת גורם מסייע.

3. שם לציון מציאות כללית ("יש") מתועדת בלשון חכמים ואולי אף ביחזקאל (עי', עם ספרות נוספת, גולדנברג, שם, טור 1627). על כן תיאוריטית אפשר לראות בשימוש הרגיל בה בפרוזה המשוערבת המשך של קו עברי קדום. אך שכיחות קו זה, בייחוד כתרגום של 'הנאך' הערבית (השווה גוטשטיין, סעיף 119), מקרבת את הדעה, שאכן השפעת הערבית לפנינו. שימוש זה אינו נעשה שכיח אלא בערבית הבינונית, ועל כן מסתמא משקף את השפעתה. אך יחד עם זה אין לשכוח, שניצנים שלו מתועדים כבר בערבית הקלאסית (W. Marçais-A. Guïga, Textes arabes de Takroûna' II, Glossaire, פריס 1958/68, ערך 'תם') מצטטים דוגמה

משירה שבכתאב אלאגאני, אשר מאספו נפטר באמצע המאה העשירית: 'ופי אלקלבין תם הוי דפיין' "ובשני הלכות יש אהבה קבורה", אם כי, כאמור, בוודאי לא השפיע על מחברים יהודיים אלא דרך הערבית הבינונית, יהא זה מרובדו הקלאסי או, מה שלכאורה נראה יותר, מרובדו הבתר-קלאסי, הניאו-ערבי.

ב. השפעה צורנית (נוסף לנקודה 1, הנזכרת לעיל):

4. גולדנברג (טור 1630) שיערה בדין, שציון הסביל בפרוזה העברית המשוערבת לא באמצעות תצורה פנימית, אלא באמצעות בניינים מיוחדים, בעיקר התפעל,² משקף את השפעת הרובד ההמוני שבערבית הבינונית.³ היא הראתה, שאין לראות בשימוש הסביל של התפעל המשך קו לשוני זה שבלשון חכמים, שהרי התיבונים לא נמנעו מלהשתמש (בהשפעת הרובד הקלאסי של הערבית הבינונית) בסביל פנימי, בעיקר בהוראה סתמית.

ג. קווי תחביר (נוסף לנקודות 2 ו-3, הנזכרות לעיל):

5. בפרוזה המשוערבת רגיל השימוש ב-ל היותו וכו' (עי' למשל גולדנברג, טור 1632, גוטשטיין, עמ' 12) והוא משקף את 'לכונה', הנדיר בערבית הקלאסית; רשמתי אמנם אצל א' צאלחאני, רואי את אלאגאני ב,⁴ בריות 1932, א 15, 14, אך כל הדוגמאות, המובאות במילון החברה המזרחית הגרמנית הן מן האלף השני, ובערבית הנוצרית מן האלף הראשון לא הצלחתי לתעדו כלל (עי' בלאו, ערבית-נוצרית סעיף 405). ברי אפוא, שקו לשוני זה משקף את השפעת הערבית הבינונית מן האלף השני.

2. לכאן שייך גם בניין נפעל, אשר, כנראה בעטיה של טעות דפוס, הוזכר שם כסביל פנימי.

3. מוטב שלא לזנות את הערבית ההמונית בשם ערבית בינונית, אלא את הלשון, שמעורבים בה ערבית קלאסית, ערבית המונית (ניאו-ערבית) ותיקונים מדומים (כולל תיקוני יתר); עי' למשל, בלאו, ערבית-יהודית, עמ' 279 (לעמ' 5, סעיף וב).

4. אף ייתכן, ששימוש זה מושפע גם מן הדיאלקט הספרדי או הפרובנסאלי שבפי המתרגמים. בספרדית מודרנית אין שלילה במשפטים כאלה (בניגוד ללאטינית, שכידוע בונה משפטים כאלה על דרך השלילה), אך היא נמצאת למשל אצל סרוואנטס, עי' למשל *W. Meyer-Lübke, Grammaire des langues romaines III*, הרפסה חדשה, ניו-יורק 1923, סעיף 705, וכן היא מצויה בפרובנסאלית, עי' למשל *M. Raynouard, Lexique romain ou dictionnaire de la langue des troubadours IV*, פאריס 1844, ערך *pavor*. שאמנם עשויות היו לשונות אלו להשפיע על העברית, מוכיחים מקרים כמו ההערה הבאה.

6. בערבית הבינונית (השווה בלאו, ערבית-יהודית סעיף 222) עשויים שני נסמכים, המרכיבים מושג אחד, לבוא לפני סומכם המשותף, וזה המצב בפרוזה המשוערבת העברית (מעין: פושעי ורשעי ישראל). מאחר שתופעה זו מתועדת בלשונות שמיות רבות (עי' למשל בדקדוק המשווה של קרל ברוקלמן ב 230/1), אין זה מן הנמנע, שעלתה בעברית המשוערבת בהתפתחות פנימית. אך יחד עם זה מסתברת השערתה של גולדנברג (טור 1629), שהיא משקפת (גם) את השפעת הערבית הבינונית.

7. אחרי פעלי יראה ומניעה יש שבאה בפרוזה העברית המשוערבת שלילה "יתרה" (עי' גוטשטיין, שם, עמ' 59; 184; מעין: תפחד שלא יחסר). גוטשטיין שם אינו צודק בשוללו השפעה ערבית. ניצני תופעה זו מתועדים כבר בערבית הקלאסית והיא נעשית שכיחה בערבית הבינונית (עי' בלאו, ערבית נוצרית, עמ' 313, המביא בהע' 46 חומר ביבליאוגראפי רחב). על כן מסתבר, כי (חלקית לפחות)⁴ פעלה כאן השפעת הערבית הבינונית.

8. שינויים קיצוניים חלו בערבית הבינונית בתחבירם של המספרים היסודיים 3-10 (עי' בלאו, ערבית-יהודית, עמ' 163 ואילך). כללי הזכר והנקבה שבערבית הקלאסית אינם פועלים עוד (שם, עמ' 163/4), והתווית נוטה להצטרף לשם המספר הנסמך ולא לשם העצם הסומך (שם, עמ' 167). על כן מסתברת דעתו של גוטשטיין (שם, עמ' 34-35, עמ' 36, הע' 5; לא נראית לי הצעתו, שהלעזים העבריים שבטקסטים ערביים דווקא הם שהשפיעו על התפתחות זו) המפרש את התופעות המקבילות שבפרוזה העברית המשוערבת (מעין: החמישה כוכבים) כמושפעות (לפחות חלקית) מן הערבית הבינונית.

9. לעזים עבריים בטקסט ערבי-יהודי מורגשים לעתים כיסודות זרים. על כן ביטויים עבריים המורכבים ממלים אחדות, כגון מוגדר ולוואי-תואר, עשויים לפתוח ב'אלי-היריעה, מבלי לחזור עליה גם לפני הלוואי (מעין: אלאישה חכמה). והוא הדין לגבי ביטויי סמיכות: 'אלי' — נספחת לנסמך דווקא, מעין: אלבית דין (עי' בלאו, הצמיחה, עמ' 146/7). יש להניח (עי' גוטשטיין, עמ' 22), שמבני סמיכות אלו בפרוזה העברית המשוערבת משקפים (מלבד התלכדות הרכבים, שאף היא פעלה בוודאי והיא המסבירה את צמצומה של תופעה זו בפרוזה העברית המשוערבת לסמיכות והיעדרה מביטויי לוואי-תואר) השפעת הערבית הבינונית, אך

בצורה מעניינת לא של הערבית שבלשון זו, אשר הנסמך המיודע ב"אל' נדיר בה — (עי' בלאו, ערבית-יהודית עמ' 157/8), אלא של הלעזים העבריים דווקא. אם נכון ניתוח זה, מתקבלת תמונה מעניינת, שהעברית מושפעת ע"י לעזים עבריים!

ד. אוצר המלים:

10. את 'אמא' "אשר ל" הערבית מתרגמים בפרוזה העברית המשוערבת לעתים קרובות ע"י "אמנם", כנראה בגלל דמיונם בצליל (בייחוד לאור העובדה, כי 'פ' שלפני האבר הנשואי עשויה לחסור בערבית הבינונית; עי' בלאו, שם, סעיף 323, ועי' גולדנברג, טור 1632). אולם "אמנם" משמשת אף לתרגום 'אנמא' "לא... אלא, רק, דווקא", (עי' גם גוטשטיין, שם, סעיף 148). לפנינו ללא ספק בבואה של הערבית הבינונית הספרדית, שבה 'אנמא' דוחה את רגלי 'אמא' (עי' ד"צ בנעט אוצר יהודי ספרד ד, עמ' 14-15, בלאו, ערבית-יהודית, עמ' 300 לעמ' 193). מאחר שאצל ספרדים 'אנמא' שימשה גם בהוראת 'אמא', שרגילים היו לתרגמה ב"אמנם", הוחל תרגום זה גם על השימושים האחרים (המקוריים) של 'אנמא'.

11. בעברית המשוערבת של המתרגמים משמשת "ובלבד" בהוראת "ובמיוחד", כתרגום של 'כאצה'. בבואה מעניינת של שימוש ערבי בינוני לפנינו. בערבית בינונית 'כאצה' משמשת לא רק בהוראת "ובמיוחד", אלא גם בזו של "ובלבד" (פרטים עי' בלאו, JSS יז 182/6). בהשפעת 'כאצה' הערבית הבינונית, הכוללת את ההוראות "ובמיוחד" ו"ובלבד", הורחבה הוראת "ובלבד", כדי לציין אף "ובמיוחד"!

12. יחזקאל טז מזו נמצא "כמעט קט ותשחיתי מהן". בפרוזה הערבית המשוערבת מצויה "כמעט קט" זו (עי' גוטשטיין, שם, עמ' 52) ולכאורה אינה אלא חיקוי הכתוב. אולם מסתבר, שהשפעת הערבית הבינונית עשתה קו לשוני שולי זה לשכיח יותר: בערבית הבינונית של ספרד משמשת 'קט' ('קט' = "מעולם" בערבית הקלאסית) לא רק בהוראת "מעולם", אלא גם במשפטים שמניים בכל מיני גוונים "תמיד/פעמים/באמת/להדגשה" (עי' E.K. Neuronen, Studia Orientalia יז, חוברת 9, F. Corriente, A Grammatical Sketch of the

Spanish Dialect Bundle, מדריך 1977, סעיף 9.3.3). נראה בעיניי, שהשימוש ב"קט" לחיזוק בערבית הבינונית של ספרד הוא שהשפיע על בחירת הביטוי המקראי "כמעט קט"⁵.

5. לעומת זה אינני מכיר קונסטרוקציה ערבית, שתסביר את מציאותה של השלילה "היתרה" ב"כמעט שלא". על תופעה זו עמד כבר א' אברונין, לשוננו ב (תר"ץ) 85 בתרגומו של ר' יהודה אבן תבון לרקמה. גוטשטיין, עמי 52, סעיף 124, תיעד תופעה זו אף בדוגמה מתרגום ר' יהודה אבן תבון לאמונות ודעות ובדוגמה מתרגום שמואל בנו לאיגרת תימן, סך הכול בשלוש דוגמות. את המובאה מספר הרקמה הביא גם י' אבינרי, יד הלשון, תל-אביב תשכ"ד, טור 253 (עם מובאות מחוץ ללשון המשווערבת, ראה להלן). לכאורה נראה לי, שלפנינו השפעה פרובנסאלית, עיין על הבעה שלולה של המושג "כמעט" E. Levy, Provenzalisches Supplement-Wörterbuch, לייפציג 1894-1924, ערך pauc (אני מורה לא' סרפר, שהפניני למקום הזה), T. Kalepky, Von der Negation im Provenzalischen, Wissenschaftliche Beiträge zum Programm der sechsten Städtischen Höheren Bürgerschule zu Berlin, Ostern 1891, Programm Nr. 113, pp. 17-18 ab (a, per) (un) pauc... no "כמעט שלא" אף מרש"י ומעמנואל הרומי, ואף את התחלת מדרש הלום מרדכי (המובאת אצל ילינק, בית המדרש ה). אשר לרש"י, הוא חשב בצדק על השפעה צרפתית, אך מסתבר, שפחות משהשפיע *peu s'en est fallu que... ne* שאבינרי מצטטו, השפיע *presque ne*, המתועד היטב בצרפתית העתיקה, עי' A. Tobler, Vermischte Beiträge zur französischen Grammatik, כרך א, מהדורה ב (לייפציג 1902), עמי 59, Altfranzösisches Wörterbuch, כרך ז, ויזבאדן 1969, עמי 1784/5; וכן צריך להניח שהשפעה איטלקית על עמנואל הרומי, השווה על שימוש שלול איטלקית עתיקה טובלר שם, כרך ד, מהדורה א (לייפציג 1908), עמי 39, העי' 2, ואף מדרש הלום מרדכי שאם איטלקי הוא, אם אמנם קשרי מדרש זה עם ספר יוסיפון מרמזים לכך. אבינרי חושב בעיקרו של דבר על השפעת לשון סגי נהור, ואכן כמעט כל דוגמות אבינרי הן לרעה, והוא הדין עם דוגמותיו של גוטשטיין [באיגרת תימן, הוצאת א"ש הלקין, ניו-יורק תשי"ב, עמי 100 נמצא 'וכאד אן תכון כליה עלי שונאי ישראל מן אגלה', ר"ל לשון סגי נהור ("שונאי ישראל" במקום "ישראל"). נחום המערבי תרגמו "וכמעט קט הייתה כליה על שונאיהם של ישראל בגללו", כלומר ב"כמעט קט", שדגנו בו לעיל. אולם שמואל אבן תבון תרגמו "וכמעט שלא הייתה כליה על שונאי ישראל בעבורו", לכאורה (אם אמנם "כמעט שלא" בחינת לשון סגי נהור) לשון סגי נהור כפולה. אז נניח, ש"שונאי ישראל" נעשתה מטבע לשון שחוקה, שהצריכה לשון סגי נהור נוסף]. אולם לא כן הדבר בלשונות הרומניות הנזכרות, ולכאורה נראה, שלא הייתה תופעה זו מצומצמת לרברים רעים (אך שמא רבתה בהם, בגלל הגורם הנוסף של לשון סגי נהור). לעומת זה, כפי שלמדתי מש' אברמסון וחי שמרוק, בידיד משמשות "שיר, כמעט" שלולות דווקא כשהכוונה לרעה, כלומר כלשונות סגי נהור, וכן המצב במובאות מביאליק אצל אבינרי, שם. ר' מירקין הואיל לתת לי מובאות מ"בעמק הבכא של מנדלי, כפי שנתפרסמו ב" השלח א ו"ד. מארבע הדוגמאות שלוש אכן לרעה, אולם אחת לטובה, והיא

שלולה למרות זאת: השלח א 15, 31 "וכמעט שלא הגיע הדבר לברית
 'התנאים'". ואכן לפי *F. Miklosich, Vergleichende Grammatik der slavischen Sprachen IV*, וינה 1883, עמ' 177 בשפות סלאביות (שיכלו להשפיע על יידיש)
 "לא" "יתרה" ליד "כמעט" אינה מצטמצמת לביטויי סג' נהור. מעניין לציין,
 כיצד במשך כמעט אלף שנים צצה "כמעט" שלולה שלילה "יתרה"
 בפניות שונות של העברית, בהשפעתן של לשונות שונות. אולם השפעה זו
 לא הייתה מגיעה לידי ביטוי כה נרחב (יחסית), לולי הייתה "כמעט" שלולה
 להבעת חיוב טבעית כל כך, שהרי אם "כמעט נפלתי", משמעו, שלא נפלתי
 והשווה כבר במקרא את התקבולת תהלים עג ב "כמעט נטיו רגלי", שהוא
 מקביל ל-"כאין שופכו אשורי", ר"ל "כמעט" מקבילה לביטוי השלילי
 "כאין"!